



John A. ...

persefona

Urednik
Mirjana Sovrović

Urednik izdanja
Noel Putnik

Naslov originala

Jan N. Bremmer

Initiation into the Mysteries of the Ancient World

Copyright © 2014 Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston.

All rights reserved.

© Fedon 2023

Jan N. Bremer

Inicijacija u misterije antičkog sveta

Preveo s engleskog

Uroš Rajčević

Redakcija prevoda

Noel Putnik



Beograd, 2023

Predgovor

Ko god se potruđi da u Guglovom pretraživaču na engleskom jeziku pretraži termin *mysterious*, dobiće približno 42 miliona rezultata, dok će reč *mystery* dati više od 114 miliona; očito je, dakle, da ljudi svuda na svetu vole misterije.¹ Ta reč je, međutim, tokom svog viševekovnog postojanja bila mnogo puta podvrgavana promenama u značenju: savremenu konotaciju „tajnog“ ne nalazimo pre Novog zaveta. Tokom tridesetih i četrdesetih godina XX veka, termin „misterija“ u Sjedinjenim Američkim Državama počinje da se vezuje za stripove i petparačke priče o detektivima koji se bore sa čudovištima,² pa tako taj termin počinje da označava detektivske priče.

Reč „misterija“ se u grčkom jeziku izvorno javila u množini – *mystêria* – kao ime svetkovine koju danas nazivamo Eleusinskim misterijama, kao što i imena drugih grčkih svetkovina stoje u množini, na primer Antesterija, Targelija ili Dionizija. Rimljani su iz nejasnih razloga reč *mystêria* prevodili terminom *initia*, takođe u množini, iz čega se razvio naš termin „inicijacija“,³ dok će latinizovano *mysterium* na kraju postati naša

¹ Izvor podataka: Gugl (pristupljeno 20. decembra 2013. godine).

² J. Symons, *Bloody Murder. From the Detective Story to the Crime Novel: A History*, London 1972, str. 134–142; H. Shpayer-Makov, *The Ascent of the Detective. Police Sleuths in Victorian and Edwardian England*, Oksford 2011.

³ U *ThLL* videti *initio*, *initium*; H. Wagenvoort, *Studies in Roman Literature, Culture and Religion*, Lajden 1956, str. 150–168 („*Initia Cereris*“, prvi put objavljeno 1948); tome dodati P. Borgeaud, „*Les mystères*“, u: *Panthée*:

„misterija“.⁴ Nažalost, etimologija reči *mystêrion* nije sasvim jasna. Čitava pokolenja naučnika povezivala su *mystêrion* s grčkim glagolom *myô*, koji znači „zatvoriti usne ili oči“. Oni su objašnjavali da se to odnosi na jednu Demetrinu zapovest u *Homerskoj himni* posvećenoj toj boginji (stihovi 478–479), naime da obredi moraju da ostanu tajni. Ta pretpostavka može biti tačna ukoliko *mystêrion*, poput mnogih drugih grčkih reči, sadrži i sekundarno -s-. U skorije vreme, filolozi koji se bave hetitskim jezikom objasnili su ovu grčku reč hetitskim glagolom *munnae*, koji znači „sakriti, ukloniti iz vida“, a ne „održati tajnim, ćutati o nečemu“.⁵ Uzmemo li u obzir da su se neke od najstarijih misterija, Eleusinske i Kabirske, verovatno razvile iz drevnih obreda plemenske inicijacije,⁶ onda upravo tajno-

Religious Transformations in the Graeco-Roman Empire, prir. L. Bricault i C. Bonnet, Lajden 2013, str. 131–144, na str. 138–140.

⁴ Ovdje treba napomenuti da „misterij“ [crkvena drama u rimokatoličkoj tradiciji – *nap. prev.*] potiče od latinske reči *ministerium*, a ne *mysterium*.

⁵ N. Oettinger, *Die Stammbildung des hethitischen Verbuns*, Nirnberg 1979, str. 161–162; J. Puhvel, „Secrecy in Hittite: *munnai-* vs. *sanna-*“, u: *Incontri linguistici* 27 (2004), str. 101–104, i *Hittite Etymological Dictionary*, M, Berlin & Njujork 2004, str. 188–192; A. Kloekhorst, *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Lajden 2008, str. 587–588; R. Beekes, *Etymological Dictionary of Greek*, u 2 toma, Lajden 2010, drugi tom, str. 988. Veoma sam zahvalan Norbertu Etingeru na savetima u pogledu ove etimologije.

⁶ Eleusina: J. Bremmer, *Greek Religion*, Oksford 1999², str. 85 = *La religion grecque*, Pariz 2012, str. 128; R. Gordon, „Mysterienreligion“, u: RGG4 5 (2002), str. 1638–1640. Kabiri: drugo poglavlje ove knjige. Povezanost su preterano naglasili prethodni istraživači misterija, kao K. H. E. de Jong, *Das antike Mysterienwesen in religionsgeschichtlicher, ethnologischer und psychologischer Beleuchtung*, Lajden 1909, 1919², i R. Pettazzoni, *I misteri*, Bolonja 1924, reizd. Kozenca 1997. O De Jongu videti J. J. Poortman, „Karel Hendrik Eduard de Jong (Biebrich, 9 februari 1872 – Zeist, 27 december 1960)“, u: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1960–1961*, str. 89–93. O Petaconiju (1883–1959) videti G. Casadio, „Introduzione: Raffaele Pettazzoni a cinquant’anni dalla morte“, u: *SMSR* 77 (2011), str. 27–37, i „Raffaele Pettazzoni ieri, oggi, domani: la formazione di uno storico delle religioni e il suo lascito intellettuale“, u: *Il mistero che rivelato ci divide e sofferto ci unisce*, prir. G. P. Basello i dr., Milano 2012, str. 221–240.

vitost može biti ono što je te obrede razlikovalo od drugih, budući da su širom sveta obredi inicijacije veoma tajni. Kao što ćemo videti u prvom poglavlju, tadašnji Grci su tajnost misterija tumačili drugačije, no činjenica da se drugi stupanj eleusinske inicijacije zvao *epopteia*, „gledanje“, možda ukazuje na to da su (neki) Grci i sami tumačili prvi stadijum, *myêsis*, kao „zatvaranje očiju“. Naprosto ne znamo.

Religija je u antičkoj Grčkoj bila pod kontrolom grada, polisa, do te mere da u poslednjih nekoliko decenija stručnjaci radije govore o religiji polisa.⁷ No takav fokus na grad kao autoritet koji potpuno vlada religijom svakako je preteran; u poslednje vreme je uočeno da je u nekim sferama duha, poput magije i eshatologije, uticaj grada mogao biti veoma mali.⁸ Jedna od tih sfera bila je posebna vrsta kulta koji su Grci nazivali misterijama.⁹ Oni su, dakle, ime koje je izvorno označavalo samo Eleusinske misterije davali i drugim kultovima na drugim mestima, ali su koristili i druge termine, kao što su *teletê* i *orgia*, reč iz koje je nastao današnji termin „orgije“.¹⁰

Savremeno izučavanje antičkih misterija, naročito Eleusinskih, i prikupljanje svedočanstava o njima začelo se u ranom XVII veku u okviru verskih rasprava protestanata i

⁷ Premda je postao rasprostranjen pod uticajem Kristijan Survinu-In-vud (1945–2007) i Roberta Parkera, čini se da se taj termin prvi put pojavio u: R. Reitzenstein, *Die hellenistischen Mysterienreligionen*, Lajpcig i Berlin 1910¹, 3 („Polis-Religion“).

⁸ J. Bremmer, “Manteis, Magic, Mysteries and Mythography: Messy Margins of Polis Religion?”, u: *Kernos* 23, (2010), str. 13–35; E. Eidinow, “Networks and Narratives: A Model for Ancient Greek Religion”, u: *Kernos* 24 (2011), str. 9–38; J. Rüpke, “Lived Ancient Religion: Questioning ‘Cults’ and ‘Polis Religion’”, u: *Mythos* 5 (2011), str. 191–204; J. Kindt, *Rethinking Greek Religion*, Kembriđž 2012.

⁹ Za zbirke izvora videti N. Turchi, *Fontes historiae mysteriorum aevi hellenistici*, Rim 1923; P. Scarpi, *Le religioni dei misteri*, u 2 toma, Milano 2002.

¹⁰ K. Dunbabin, “Domestic Dionysus? Telete in Mosaics from Zeugma and the Late Roman Near East”, u: *JRA* 21 (2008), str. 193–224; F. Schuddeboom, *Greek Religious Terminology – Telete & Orgia: A Revised and Supplemented English Edition of the Studies by Zijderveld and Van der Burg*, Lajden 2009.

rimokatolika na temu Tajne večere. Hugenot Izak Kazobon (videti šesto poglavlje) pokazao je u jednoj učenoj raspravi da je terminologija misterija ugrađena u jezik ranohrišćanske crkve. Za razliku od Kazobona, koji je bio pouzdan filolog, mnogi drugi učenjaci nisu se ograničavali samo na dostupne dokaze, već su nastojali da nekako ispune lakunu u znanju koja je nastala kao posledica tajnosti Eleusinskih misterija. U doba prosvetiteljstva, koje je ujedno bilo i doba tajnih društava poput slobodnih zidara i rozenkrojčera, misterije su postale popularna tema i smatralo se da su služile obrazovanju prosvetene elite, poučavanju monoteizma ili potvrđivanju besmrtnosti duše, da pomenemo samo neke imaginativnije ideje.¹¹

Počev od osamdesetih godina XVIII veka, to rastuće zanimanje za misterije ogledalo se i u leksici pojavom nemačkog termina *Mysterienreligion*, koji se isprva pisao i kao *Mysterien-Religion*. Plural *Mysterienreligionen* nije se javio pre osamdesetih godina XIX veka, što je vreme kad su naučnici počeli da stvaraju predstavu o grupi orijentalnih kultova koji su preplavili Rimsko carstvo i možda čak postali konkurencija ranom hrišćanstvu.¹² Engleski termin „mystery religion“ povremeno se javlja u poznom XIX veku i verovatno je kalk nemačke sintagme, što sugeriše i engleski prevod dela *Dogmengeschichte (Istorija dogmi, 1880–1890)* Adolfa fon Harnaka.¹³ Ranije rasprave obično su

¹¹ Up. M. Mulsow, „Michael Hißmann und Christoph Meiners über die eleusinischen Mysterien“, u: *Ein materialistischer Philosoph der deutschen Aufklärung Michael Hißmann (1752–1784)*, prir. H. F. Klemme i dr., Berlin 2012, str. 147–156; A. Ben-Tov, „The Eleusinian Mysteries in the Age of Reason: Lack of Knowledge between Orthodoxy and Profanation“, u: isto, kao i *Knowledge of Religion as Profanation*, prir. M. Mulsow, Dordrecht 2014.

¹² *Mysterienreligion*: F. Plessing, *Memnonium oder Versuche zur Enthüllung der Geheimnisse des Alterthums*, u 2 toma, Lajpcig 1787, tom 1, str. 108, 144 („Mysterien-Religion“), str. 256 („MysterienReligion“); W. Tennemann, *System der Platonischen Philosophie*, u 4 toma, Lajpcig 1792–1795, prvi tom, str. 72 („MysterienReligion“). *Mysterienreligionen*: E. Lübbert, *Pindars Leben und Dichtungen*, Bon 1882, str. 17 („Mysterien-Religionen“).

¹³ A. Harnack, *History of Dogma*, u 7 tomova, London 1894–1899, drugi tom, str. 340 (1896).

polazile od teze da su grčke misterije proistekle iz egipatskih, ali je to stanovište razorio Kristijan August Lobek (1781–1860) u svom znamenitom delu *Aglaophamus*, gde je pokazao da misterije nisu uvezene s Istoka i da su orfičari zapravo bili Grci. Premda je bio skeptični minimalista, Lobeku se ipak može odati priznanje da je prvi naučnik koji je misterije izučavao na savremen način.¹⁴

Stolećima su se protestantski i rimokatolički teolozi prepirali oko uticaja misterija na rano hrišćanstvo, a sve veća sekularizacija iznedrila je oko 1900. godine nekoliko studija koje su pokušale da objasne razvoj hrišćanstva iz onoga što je nazvano misterijskim religijama.¹⁵ Najviše uticaja imali su protestant Rihard Rajcenštajn sa svojim delom *Die hellenistischen Mysterienreligionen* (*Helenističke misterijske religije*, 1910) i posrnuli rimokatolik Alfred Loazi sa spisom *Les mystères païens et le mystère chrétien* (*Paganske misterije i hrišćanska misterija*, 1919).¹⁶ Delo koje je zaista podstaklo imaginaciju šire javnosti bilo je *Les religions orientales dans le paganisme romain* (*Istočnjačke religije u rimskom paganstvu*), klasik u studijama

¹⁴ C. A. Lobeck, *Aglaophamus sive de theologiae mysticae graecorum causis, libri tres*, u 2 toma, Kenigsberg 1829. O Lobeku videti M. Lossau, „Christian August Lobeck (1781–1860)“, u: *Die Albertus-Universität zu Königsberg und ihre Professoren*, prir. D. Rauschnig, D. von Nerée, Berlin 1995, str. 283–293.

¹⁵ Za podrobniju studiju o različitim autorima videti A. Lannoy, *Het christelijke mysterie: de relatie tussen het vroege christendom en de heidense mysterieculen in het denken van Alfred Loisy en Franz Cumont, in de context van de modernistische crisis*, Gent 2012, str. 170–235; tome dodati i bibliografiju u: V. Krech, *Wissenschaft und Religion. Studien zur Geschichte der Religionsforschung in Deutschland 1871 bis 1933*, Tübingen 2002, str. 261–265.

¹⁶ R. Reitzenstein, *Die hellenistischen Mysterienreligionen* (1910¹, 1927³) = *Hellenistic Mystery Religions*, prev. J. E. Steely, Pitsburg 1978; A. Loisy, *Les mystères païens et le mystère chrétien*, Pariz 1919. Za najnovije uvide u Rajcenštajnovu misao, sa detaljnom bibliografijom, videti J. Bremmer, „Richard Reitzenstein’s Hellenistische Wundererzählungen“, u: *Credible, Incredible. The Miraculous in the Ancient Mediterranean*, prir. T. Nicklas, J. Spittler, Tübingen 2013), str. 1–19. O Loaziju (1857–1940): A. Lannoy, *Het christelijkemysterie*, str. 237–358; posebno izdanje *Mythos* 7 (2013).

misterija i „orijentalnih religija“ povezanih s njima, delo velikog belgijskog naučnika Franca Kimona (1868–1947).¹⁷ Kimon je u svojoj knjizi, koja je prvi put objavljena 1906. godine i potom prevedena na mnoge jezike, misterijama pridao najveću važnost u svojoj argumentaciji. Paganski rituali, tvrdio je Kimon, omogućavali su vernicima da izraze svoju veru i tako su paganske misterije utrle put hrišćanstvu i čak mu se nametnule kao konkurencija.¹⁸ Od svih misterija, Kimona su naročito fascinirale Mitrine i njima je posvetio brojne knjige i studije.¹⁹

Liberalna protestantska teologija izgubila je svoju privlačnost dvadesetih godina XX veka, dok je rimokatolicima papa zabranio da slobodno istražuju rađanje hrišćanstva, te su Kimonova gledišta dugo bila dominantna u oblasti „orijentalnih religija“, kao i po pitanju važnosti misterija.²⁰ Kimon je u tom pogledu uticao i na mog sunarodnika Martena J. Vermaserena u njegovim istraživanjima tih religija.²¹ Tek su

¹⁷ O Kimonu videti naročito C. Bonnet, *La correspondance scientifique de Franz Cumont*, Turnaut 1997, str. 1–67, i *Le "grand atelier de la science": Franz Cumont et l'Altertumswissenschaft: héritages et émancipations*, u 2 toma, Brisel 2005; A. Lannoy, *Het christelijke mysterie*, str. 365–477. Za asocijacije koje je u akademskim krugovima evocirao Orijent oko 1900. videti A. Bendlin, „Eine wenig Sinn für Religiosität verratende Betrachtungsweise: Emotion und Orient in der römischen Religionsgeschichtsschreibung der Moderne“, *ARG* 8 (2006), str. 227–256.

¹⁸ F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, prir. C. Bonnet, F. van Haepere, Torino 2006 = Pariz 1929⁴, str. 305: „Toutes les dévotions venues du Levant ont pris la forme de mystères“. Videti takođe izvrsni uvod priređivača, str. XI–LXXIV i XXXIX–XLIV.

¹⁹ Videti koristan uvod N. Belayche i A. Mastrocinque za F. Cumont, *Les mystères de Mithra*, Torino 2013 = Brisel 1913, str. XIII–XC.

²⁰ Za *status quo* do 70-tih godina XX veka videti podrobni pregled K. Prümm, „Mystères“, u: *Dictionnaire de la Bible*, supplément 6, Pariz 1960, str. 1–225, i „Mystery Religions, Greco-Oriental“, u: *New Catholic Encyclopedia*, Njujork 1967, tom 10, str. 153–164.

²¹ O Vermaserenovom (1918–1985) uticaju videti C. Bonnet i L. Briault, „Introduction“, u: *Panthée, o. c.*, str. 1–14; videti takođe G. Sanders, 'In memoriam Maarten J. Vermaseren', *Jaarboek Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België* 47, 1985, str. 309–317.

sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka Ričard Gordon, Ramzi Makmalen i Valter Burkert počeli da potkopavaju Kimonove teze. Nasuprot Kimonu, Gordon je pokazao da Mitrin kult nije stvoren u Persiji i naglasio je njegov rimski karakter.²² Makmalen je isticao da su „orijentalne religije“ bile daleko manje važne no što je Kimon tvrdio.²³ Burkert je pak ukazao na da su „orijentalne religije“ bile kultovi a ne religije, kao i da ti kultovi, uostalom, i nisu bili toliko orijentalni, te da, štaviše, nisu svi obećavali spasenje na onom svetu.²⁴ Studije objavljene u spomen stogodišnjice Kimonove knjige potvrdile su i osnažile te zaključke, učinivši tako proslavu godišnjice donekle ambivalentnom.²⁵

Nema mnogo savremenih knjiga za one koji bi hteli da dođu do detaljnih i ažurnih podataka o antičkim misterijama. Nesumnjivo najzanimljivija savremena studija jeste Burkertova knjiga *Ancient Mystery Cults (Antički misterijski kultovi, 1987)*, u kojoj on analizira misterije na sinhroni, tematski način. Takav pristup objašnjava mnoge aspekte misterija, ali ne rasvetljava njihov istorijski razvoj niti logiku njihovih rituala, te stoga ne može sasvim da zadovolji čitaoca. Burkert je misterije definisao kao „obrede inicijacije dobrovoljnog, ličnog i tajnog karaktera koji su doživljajem svetog imali da dovedu do promene stanja svesti“, a knjigu započinje poglavljem „Lične potrebe u ovom

²² Videti njegove sabrane ranije članke o mitraizmu počev od 1972. u: R. Gordon, *Image and Value in the Greco-Roman World*, Olderšot 1996.

²³ R. MacMullen, *Paganism in the Roman Empire*, Nju Hejven i London 1981, str. 112–130.

²⁴ W. Burkert, *Ancient Mystery Cults*, Kembridž (SAD) i London 1987, str. 1–11. Za eshatološke aspekte takođe videti G. Sfameni Gasparro, „Après Lux perpetua de Franz Cumont: quelle eschatologie dans les 'cultes orientaux' à mystères?“, u: *Panthée, o. c.*, 145–167.

²⁵ Videti naročito *Religions orientales – culti misterici*, prir. C. Bonnet i dr., Štutgart 2006; *Religioni in contatto nel Mediterraneo antico = Mediterranea* 4, prir. C. Bonnet i dr., Piza 2008; *Les religions orientales dans le monde grec et romain: cent ans après Cumont (1906–2006)*, prir. C. Bonnet i dr., Brisel i Rim 2009.

životu i posle smrti“.²⁶ Ništa, međutim, ne ukazuje na to da je bilo kakva promena stanja svesti imala veze s Eleusinskim misterijama, kao ni sa drugim najslavnijim grčkim misterijama – Samotračkim, koje su, kako se čini, dugo služile samo mornarima i njihovoj želji da budu bezbedni na moru. Očito da je, u vreme dok je pisao svoju studiju, Burkert još uvek bio pod uticajem Kimona. Osim toga, šta znači „doživljaj“ u ovom slučaju? Da li su svi ljudi, i to svaki put, imali isti doživljaj? Šta mi možemo znati o njihovom doživljaju?²⁷

Zapravo, „misterijske kultove je, zbog njihove raznolikosti, izuzetno teško sažeto i tačno definisati“.²⁸ Stoga su najskoriji pokušaji definisanja grčkih misterija mnogo obazriviji i klone se opštih, sveobuhvatnih definicija.²⁹ Obično se svi slažu u tome da su važne odlike svih tih kultova tajnost i ritual inicijacije koji ostavlja jak utisak na učesnike.³⁰ Ovome bih dodao da ih odlikuju i dobrovoljnost,³¹ noćne izvedbe, pročišćenje

²⁶ W. Burkert, *Ancient Mystery Cults*, str. 11 (definicija), str. 12–29 (“Personal Needs”).

²⁷ O pozivu da se koncept „doživljaja“ ili „iskustva“ stavi u istorijski kontekst videti J. W. Scott, “The Evidence of Experience”, u: *Critical Inquiry* 17 (1991), str. 773–797; R. H. Scarf, “Experience”, u: *Critical Terms for Religious Studies*, prir. M. Taylor, Čikago i London 1998, str. 94–115.

²⁸ R. Gordon, “Mysterien”, u: *The Oxford Classical Dictionary*, četvrto izdanje, prir. S. Hornblower i dr., Oksford, 2012, str. 990–991, na str. 990.

²⁹ F. Graf, „Mysterien“, u: *Der Neue Pauly* 8, 2000, str. 615–626, na str. 615–616; R. Gordon, „Mysterienreligion“, o. c., str. 1639–1640, i “Mysterien”, o. c., str. 990; S. I. Johnston, “Mysterien”, u: *Religions of the Ancient World*, prir. S. I. Johnston, Kembridž (SAD) i London 2004, str. 98–111, na str. 98–99 i, naročito, T. J. Wellman, “Ancient Mystéria and Modern Mystery Cults”, u: *Religion and Theology* 12 (2005), str. 308–348. Takođe obratiti pažnju na informativni prikaz najnovijeg istraživanja koji daju priređivači G. Casadio i P. A. Johnston, “Introduction”, u: *Mystic Cults in Magna Graecia*, Ostin, 2009, str. 1–29.

³⁰ Za tajnost videti W. Burkert, „Le secret public et les mystères dits privés“, u: *Ktema* 23 (1998), str. 375–381.

³¹ O misterijskim kultovima i njihovoj povezanosti s konceptima individualnosti i individuacije videti K. Waldner, “Dimensions of Individuality in Ancient Mystery Cults: Religious Practice and Philosophical Discourse”,

pred ulazak u obrede, obavezno plaćanje da bi se učestvovalo, obećanje nagrada u ovom i sledećem životu, kao i to da su se sve starije misterije održavale izvan grada, na različitim udaljenostima od njega. S izuzetkom Mitrinog kulta, čini se da su bile dostupne i muškarcima i ženama, robovima i slobodnim ljudima, mladima i starima. U tome su se razlikovale od običnih svetkovina u polisima, koje su obično bile dostupne ili muškarcima ili ženama, ili samo slobodnima; veoma retko su obuhvatale baš sve kategorije stanovništva.

Osim ovih karakteristika, takođe treba razlikovati misterijske kultove koji su bili povezani s nekom posebnom lokacijom – poput Eginskih, Eleusinskih, Lemnijskih, Samotračkih i Peloponeskih misterija – od putujućih misterijskih kultova koji nisu bili povezani s jednim svetilištem već su ih širili verski propovednici, poput Koribantskih i Orfičko-bakhičkih misterija.³² U rimskoj epohi, starijim su se misterijama pridružile novije, osobito misterije Izide i Mitre, koje su, po svemu sudeći, podrazumevale znatno bliži odnos učesnika s njihovim bogovima i drugim iniciranima.

Cilj inicijacije nije svugde bio isti. Kako se čini, neke misterije, poput Eleusinskih, obećavale su dobrobit i materijalnu sreću u ovom i narednom životu, Samotračke su obećavale bezbednost na moru, Orfičko-bakhičke misterije nudile su elitni položaj u zagrobnom životu, dok su inicijatori Koribantskih misterija ljudima obećavali isceljenje od ludila. Mitrin kult je u poznoj antici razvio posebnu kosmologiju i soteriologiju, što nije bila odlika ranijih misterija. Takva raznolikost verovatno znači da bi, umesto pokušaja da ponudimo sveobuhvatnu definiciju misterija, trebalo da se zadovoljimo time što ćemo istaći „porodične sličnosti“ različitih misterija u onom

u: *The Individual in the Religions of the Ancient Mediterranean*, prir. J. Rüpke, Oksford 2013, str. 215–242.

³² Retki primeri Kibelinih misterija takođe pripadaju ovom tipu, up. G. Sfameni Gasparro, *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, Lajden 1985, str. 20–25.

vitgenštajnovskom smislu.³³ To što su Grci i Rimljani sve te obrede nazivali *mystêria* govori nam da su možda u njima pre svega videli sličnosti, dok smo mi, savremeni ljudi, možda skloniji naglašavanju razlika.

Ova knjiga nije iscrpna studija antičkih kultova koji se uglavnom označavaju kao misterijski. Moj je cilj jednostavniji: nastojim, što je detaljnije moguće, da opišem rituale inicijacije onih misterijskih kultova o kojima najviše znamo. Kako to Burkert nije učinio, iz njegovog je pristupa teško zaključiti šta se zaista zbivalo tokom tih rituala. Uglavnom ne zalazim u opštije razmatranje kultova božanstava povezanih s misterijama jer bi, na primer, iscrpna studija o Demetri i Persefoni, Kabirima, Izidi ili Mitri sama od sebe lako popunila celu knjigu – što se često i dešavalo. Izuzetak sam načinio samo kod orfizma jer je broj novih otkrića u poslednjim decenijama stvorio potrebu da se predoči ažurnija slika tog verskog pokreta, što nam pak omogućava da Orfičko-bakhičke misterije postavimo u njihov pravi kontekst.

Umesto da ponavljam stare rasprave, nastojao sam da poredim od novih uvida, stečenih tokom prethodnih decenija, kako bih čitaoca upoznao s najnovijom akademskom literaturom, mada sam u tom pogledu morao biti selektivan. Misterije i dalje privlače izrazito veliku pažnju i teško je ostati u toku čak i s pouzdanim akademskim studijama.³⁴ Nada mi je da će čitaoci moći da se oslone na ovu knjigu kao dobru osnovu za dalja istraživanja. Moja studija izlazi dok se još nije ni osušila štamparska boja na knjizi *Mystery Cults in the Ancient World (Misterijski kultovi u antičkom svetu)* Hjua Boudena, koja je namenjena široj publici.³⁵ To bogato ilustrovano delo rado

³³ C. Ginzburg, "Family Resemblances and Family Trees: Two Cognitive Metaphors", u: *Critical Inquiry* 30 (2004), str. 537–556.

³⁴ Up. R. Gordon, "Mysteries", str. 990: „Njihovo [misterijskih kultova] istaknuto mesto u savremenoj nauci u velikoj je disproportiji s njihovim antičkim profilom.“

³⁵ H. Bowden, *Mystery Cults in the Ancient World*, London 2010.

preporučujem čitaocima zainteresovanim za nacрте svetišta i ikonografske predstave inicijacija. Bilo je nemoguće nadmetati se s Boudenovom knjigom u tom pogledu, no daleko iscrpnija analiza antičkih svedočanstava i savremenih rasprava koje su ovde predstavljene možda će poslužiti kao dobra nadoknada mojim čitaocima.

Reč zahvalnosti

Ova knjiga se zasniva na četiri javna predavanja koja sam imao čast da održim akademske 2011/2012. godine kao inauguralni gostujući profesor istorije antičke kulture u Minhenskom centru za antički svet (Münchner Zentrum für Antike Welten), pri Univerzitetu Ludvig-Maksimilijan u Minhenu. U knjizi se ta predavanja javljaju kao prvo, treće, peto i šesto poglavlje: zadržao sam njihov usmeni karakter, ali sam im pridodao beleške. Ne mogu u dovoljnoj meri iskazati koliko smo moja supruga Kristin i ja uživali u Minhenu, a naročito na Univerzitetu Ludvig-Maksimilijan, jednom zaista sjajnom univerzitetu. Posebno sam zahvalan Klausu Folmeru (Klaus Vollmer) i Martinu Hozeu (Martin Hose), koji su se toliko potrudili da nas dovedu u Minhen. Martin me je, uz to, upoznao sa svetom klasičnih nauka i akademije u Nemačkoj, kako onim prošlim tako i sadašnjim, i uvek je umeo da se do-seti zanimljivih anegdota i pronicljivih opaski. Od koleginica i kolega s kojima sam sarađivao, voleo bih još da pomenem Suzanu Gede (Susanne Götde), Štefana Ritera (Stefan Ritter), Rolfa Šnajdera (Rolf Schneider) i Valtera Zalabegera (Walter Sallaberger), kao i Petra Marinkovića i Klauusa Balcera (Klaus Baltzer), koji su podjednako mnogo učinili da se osećam kao kod kuće. Od svršenih studenata, Martin Šrage (Martin Schrage), Verena Šulc (Verena Schulz) i Izabela Vigand (Isabella Wiegand) naročito su obogatili naš društveni život, čemu su doprineli i naši stari prijatelji Hans i Hertje Tejtler-Morsink

(Hans, Geertje Teitler-Morsink) i novi prijatelj Zigfrid Friedenberger (Siegfried Friedenberger), kao i drugi iz Nihaa. Na jednom znatno praktičnijem nivou, veliku pomoć pružili su mi moji studenti-asistenti Johanes Išepi (Johannes Isépy) i Henri Gordon (Henry Gordon). Najviše od svih, voleo bih da zahvalim svojoj sekretarici Sandri Cerbin (Sandra Zerbin), koja je svojim uvek dobrim raspoloženjem i diskretnom efikasnošću učinila moj život na univerzitetu daleko prijatnijim: Sandra, i dalje mi nedostaju naše pauze za kafu.

Na predavanjima sam nastavio da radim akademske 2012/2013. godine kao gostujući istraživač na Institutu za studije antičkog sveta (The Institute for the Study of the Ancient World) u Njujorku. Tamo sam napisao dva nova poglavlja (drugo i četvrto) u nameri da predstavim bolje zaokruženu sliku antičkih misterija. Veoma sam zahvalan upravniku Rodžeru Bagnalu (Roger Bagnall) na pruženoj prilici da provedem godinu dana u tom inspirativnom okruženju, gde sam mnogo toga naučio iz podsticajnih seminara Luidija d'Alfonsa (Luigi d'Alfonso), Roda Kembela (Rod Cambell) i, naročito, Roberta Hojlanda (Robert Hoyland), kao i iz mnogih prijatnih razgovora s Li Džang (Li Zhang).

Knjigu sam dovršio u Erfurtu, gde sam tokom 2013–2014. bio član Centra Maks Veber za studije kulture i društvenih nauka (Max-Weber-Kolleg für kultur- und sozialwissenschaftliche Studien) pri Univerzitetu u Erfurtu. Veoma sam zahvalan Jergu Ripkeu (Jörg Rüpke) i Martinu Mulzovu (Martin Mulsov) na pozivu da provedem neko vreme u tom okruženju izuzetno podsticajnom za intelekt. Nema mnogo tako dobrih mesta u Evropi za izučavanje drevnih i savremenih religija; puno sam naučio i iz metodoloških rasprava na ondašnjim seminarima, kao i iz sedmičnog kolokvijuma Vajta Rozenbergera (Veit Rosenberger) i Katarine Valdner (Katharina Waldner).

Takođe bih želeo da zahvalim izdavačkim kućama Brill (Brill, Lajden) i Franc Štajner (Franz Steiner Verlag, Štuttgart), kao i Vensijan Piren-Delforž (Vinciane Pirenne-Delforge) iz časopisa *Kernos*, na saglasnosti da ponovo objavim članke koje

pominjem u nastavku ovog teksta. Te radove sam za potrebe knjige ispravio, standardizovao i ažurirao, a u meri u kojoj je to bilo moguće, smanjio sam preklapanja u njima.

U radu na ovoj knjizi pomoglo mi je više ljudi, što sam naznačio na kraju svakog poglavlja. Mnogo toga o misterijama naučio sam od svojih kolega i prijatelja, naročito Kristofa Aufarta (Christoph Auffarth), Valtera Burkerta (Walter Burkert), Kena Daudena (Ken Dowden), Ričarda Gordona (Richard Gordon), Frica Grafa (Fritz Graf), Alberta Henrihsa (Albert Henrichs), Robeta Parkera i pokojne Kristijan Survinu-Invud (Christianne Sourvinou-Inwood). Bob Fauler (Bob Fowler) ljubazno je pročitao ceo rukopis i spasao me od mnogobrojnih grešaka i nejasnoća. Mirjam Engert Kotvik (Mirjam Engert Kotwick) pomogla je u čitanju ispravljenog teksta, dok je Orla Malholand (Orla Mulholland) vešto korigovala moj engleski u glavnoj verziji rukopisa. Poslednja po mestu ali ne i po važnosti, moja supruga Kristina pratila me je na putovanjima u Minhen, Njujork i Erfurt i uspešno podnela čini antičkih misterija. Svima dugujem zahvalnost.

- Prvo poglavlje “Initiation into the Eleusinian Mysteries: A ‘Thin’ Description”, u: *Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature: Ideas and Practices. Festschrift for Einar Thomassen*, prir. C. H. Bull i dr., Brill, Lajden 2011, str. 375–397.
- Apendiks 1 “Demeter in Megara”, u: *Demeter, Isis, Vesta and Cybele. Studies in Greek and Roman Religion in Honour of Giulia Sfameni Gasparro*, prir. A. Mastrocinque, C. G. Scibona, Steiner, Štuttgart 2012, str. 23–36.
- Apendiks 2 “The Golden Bough: Orphic, Eleusinian and Hellenistic-Jewish Sources of Vergil’s Underworld in *Aeneid VI*”, u: *Kernos 22* (2009), str. 183–208.

Konvencije i skraćenice

Kad je reč o antičkim autorima, uglavnom sam se držao skraćenica koje koristi *Oxford Classical Dictionary*, četvrto izdanje, prir. S. Hornblower i dr., Oksford 2012. Fragmente komediografâ citirao sam iz zbirke *Poetae comici Graeci*, fragmente Eshila i Sofokla iz Ratovih (Radt) izdanja, a Euripida iz Kanih-tovog (Kannicht). Druga izdanja mogu se naći u indeksu, tamo gde ih je naznačio priređivač. Svi komentari identifikovani su samo prema svojim komentatorima. Citati iz Biblije uglavnom prate *New Revised Standard Version*.*

A&A	<i>Antike und Abendland</i>
ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt</i>
ARG	<i>Archiv für Religionsgeschichte</i>
ASAA	<i>Annuario della Scuola archeologica di Atene</i>
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
CQ	<i>Classical Quarterly</i>
CRAI	<i>Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres</i>
DDD	prir. K. van der Toorn et al., <i>Dictionary of Deities and Demons in the Bible</i> , Lajden 1999. ²
EV	<i>Enciclopedia Virgiliana</i> , u 5 tomova, Rim 1984–1991.

* Kako je reč samo o Novom zavetu, u prevodu na srpski jezik korišćen je prevod Vuka S. Karadžića.

- FGrH F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Berlin i Lajden 1923–1958.
- GRBS *Greek, Roman, and Byzantine Studies*
- HSCP *Harvard Studies in Classical Philology*
- IG *Inscriptiones Graecae*
- IGASM *Iscrizioni greche arcaiche di Sicilia e Magna Grecia*
- IGBulg *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*
- IGLMP *Iscrizioni greche lapidarie del Museo di Palermo*
- IGUR *Inscriptiones Graecae urbis Romae*
- IvP *Inschriften von Pergamon*
- JAC *Jahrbuch für Antike und Christentum*
- JDAI *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*
- JHS *Journal of Hellenic Studies*
- JRA *Journal of Roman Archaeology*
- JThS *Journal of Theological Studies*
- LÄ *Lexikon der Ägyptologie*, Vizbaden 1975–1992.
- LIMC *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*, Cirih 1981–2009.
- MÉFRA *Mélanges de l'École française de Rome: Antiquité*
- MH *Museum Helveticum*
- OCD4 *The Oxford Classical Dictionary*, četvrto izdanje, prir. S. Hornblower i dr., Oksford 2012.
- OF A. Bernabé, *Orphicorum et Orphicis similium testimonia et fragmenta. Poetae Epici Graeci. Pars II. Fasc. 1–2*, Minhen i Lajpcig 2004–2007.
- PCG R. Kassel & C. Austin, *Poetae comici graeci*, Berlin i Njujork 1983–
- RAC *Reallexikon für Antike und Christentum*, Štuttgart, 1950–
- RE *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Štuttgart 1884–1973.
- REG *Revue des Études Grecques*
- RGG4 *Religion in Geschichte und Gegenwart*, četvrto izdanje, Tübingen 1998–2007.
- RhM *Rheinisches Museum*
- RHR *Revue de l'Histoire des Religions*

- RICIS L. Bricault, *Recueil des inscriptions concernant les cultes isiaques*, u 3 toma, Pariz 2005.
- SC *Sources Chrétiennes*, Pariz 1942–
- SEG *Supplementum Epigraphicum Graecum*
- SH H. Lloyd-Jones and P. Parsons, *Supplementum Hellenisticum*, Berlin i Njujork 1983.
- SMSR *Studi e materiali di storia delle religioni*
- SVF H. von Arnim, *Stoicorum veterum fragmenta*, u 4 toma, Lajpcig 1903–1924.
- TGrF R. Kannicht, S. Radt & B. Snell, *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, u 5 tomova, Getingen 1971–2004.
- ThesCRA *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*, u 8 tomova, Los Anđeles 2005–2012.
- ThLL *Thesaurus Linguae Latinae*
- TRE *Theologische Realenzyklopädie*, Berlin i Njujork 1977–2004.
- TWNT *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Štuttgart 1933–1979.
- ZPE *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*
- ZRGG *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*

Prvo poglavlje

Inicijacija u Eleusinske misterije: jedan „retki“ opis

Filozof Demokrit jednom je rekao: „Život bez svetkovine je kao put bez ijedne krčme“ (B 230). Nema mnogo mesta sumnji da, od svih grčkih svetkovina, upravo Eleusinske misterije najviše intrigiraju današnjeg čoveka.¹ Namera mi je da u ovom poglavlju iznova, u obnovljenoj perspektivi, razmotrim tu svetkovinu u onoj formi kakvu je imala u poznom V veku p. n. e., na vrhuncu takozvane Atinske imperije. Za razliku od starijih radova, u najskorijim detaljnim analizama Valtera Burkerta, Frica Grafa i Roberta Parkera odustalo se od pokušaja da se predloži linearna rekonstrukcija same inicijacije.² U takvom pristupu, međutim, ima nečega što nas ostavlja

¹ Za izvrstan izbor izvora videti P. Scarpi, *Le religioni dei misteri*, u 2 toma, Milano 2002, prvi tom, str. 5–219.

² Walter Burkert, *Homo necans*, Berkli, Los Angeles i London 1983, str. 248–297; Fritz Graf, „Mysteria“, u: *Der Neue Pauly* 8, Štuttgart i Vajmar 2000, str. 611–615; Robert Parker, *Polytheism and Society at Athens*, Oksford 2005, str. 334–368; takođe videti R. Turcan, „Initiation“, u: *RAC* 18 (1998), str. 87–159, na str. 95–102. Za stariji, linearni pristup videti A. Mommsen, *Herortologie*, Lajpcig 1864, str. 243–269, kao i *Feste der Stadt Athen im Altertum*, Lajpcig 1898, str. 204–245 (sadrži veoma malo o samoj izvedbi Misterija); L. Deubner, *Attische Feste*, Berlin 1932, str. 71–91; G. E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton 1961, str. 237–285. Za drukčiju i, po mom mišljenju, neubedljivu kratku rekonstrukciju videti K. Clinton, „The Sanctuary of Demeter and Kore at Eleusis“, u: *Greek Sanctuaries*, prir. N. Marinatos & R. Hägg, London 1993, str. 110–124, na str. 118–119.

nezadovoljnim jer nam ne dozvoljava da razmotrimo tok rituala i uočimo njegovu logiku.³ Bilo bi idealno kada bismo rekonstruisali linearni „gusti opis“ – da upotrebimo izraz pokojnog Kliforda Gerca (1926–2006) – drugim rečima, iskustva jednog *mystês*-a, prosečnog člana uvedenog u kult.⁴ No u tome smo sputani jer su neki od glavnih izvora, s podosta šturim književnim podacima, dela hrišćanskih pisaca, koji su često nameravali da ocrne ritual, a u pojedinim slučajevima su živeli i šest ili sedam stotina godina posle zlatnog doba Atine. S druge strane, nije nužno ni strogo se ograničiti na pretplatonska svedočanstva. Platonove aluzije na Eleusinske misterije imale su snažan uticaj,⁵ ali te misterije su postojale još mnogo vekova posle njega i nema nikakvog razloga za pretpostavku da su drugi antički pisci naprosto ponavljali Platona umesto da se oslanjaju na vlastita iskustva ili iskustva drugih pisaca.⁶ Stoga naš opis neće biti „gust“ već „redak“ – drugim rečima,

³ Možemo sasvim jasno uočiti efekat takvog pristupa u studiji Aristofanovih „Žaba“ – I. Lada-Richards, *Initiating Dionysus: Ritual and Theatre in Aristophanes' Frogs*, Oksford 1999, str. 81–84, gde je autorka potpuno pomešala dva stupnja Eleusinskih misterija.

⁴ U vezi s terminom *mystês*, obratiti pažnju na A. Hermary, „Dioskouroi“, *LIMC* 3.1 (1986), str. 567–553, nap. 111 na str. 576 (atička pelike u stilu crnih figura, oko 510. g. p. n. e.); Sofokle, fr. 804; Euripid, *Pribegarke*, 173, 470; Aristofan, *Žabe*, 159, 887; Tukidid, *Istorija Peloponeskog rata*, 6.28.1 i 53.2; takođe, na naslov *Mystai* jedne od Frinihovich komedija i naslov *Mystis* komedija Filemona, Antifana i Filipida. [„Gusti“ opis, koncept antropologa Kliforda Gerca, podrazumeva prikaz čovekovih društvenih aktivnosti koji se ne svodi samo na spoljašnji opis njegovog ponašanja, već uzima u obzir i njegova lična iskustva, predstave o svetu i sl. – *Nap. prev.*]

⁵ *Ancient Mystery Cults, o. c.*, str. 91–93; C. Riedweg, *Mysterienterminologie bei Platon, Philon und Klemens von Alexandrien*, Berlin 1987, str. 1–69; R. Kirchner, „Die Mysterien der Rhetorik. Zur Mysterienmetapher in rhetoriktheoretischen Texten“, *RhM* 148 (2005), str. 165–180; T. Lechner, „Rhetorik und Ritual. Platonische Mysterienanalogien im Protrepitkos des Clemens von Alexandrien“, u: *Frühchristentum und Kultur*, prir. F. R. Prostmeier, Frajburg 2007, str. 183–222.

⁶ Za suprotno mišljenje videti B. Sattler, „The Eleusinian Mysteries in Pre-Platonic Thought: Metaphor, Practice, and Imagery for Plato's

više će biti pokušaj rekonstrukcije nego pouzdan prikaz stvari. Štaviše, nijedna analiza antičkih svetkovina i nije mnogo više od verovatnog, aistorijskog scenarija ili šablona, budući da nemamo pristup izvornim izvođenjima i moramo se ograničiti na statične nacрте svetkovina, koliko god nas to ostavljalo nezadovoljnim. Ovo svakako važi i za Eleusinske misterije: malo je verovatno da je ta svetkovina ostala sasvim neizmjenjena tokom čitavog jednog milenijuma. Međutim, oskudnost izvorâ ne dozvoljava nam da uočimo brojne promene do kojih je došlo u obredu tokom tog razdoblja,⁷ premda znamo da je krajem V veka p. n. e. postojao značajan orfički uticaj, a da su u poznoj antici Eleusinske misterije bile izložene alegorizaciji.⁸ Naša analiza pratiće hronološki sled: najpre ćemo razmotriti potrebne kvalifikacije i pripreme onih koji stupaju u kult, a potom prvi stepen eleusinske inicijacije – *myêsis*; zatim ćemo preći na najviši stepen inicijacije – *epopteia* – i završiti poglavlje osvrtnom na vreme posle inicijacije i nekim zaključnim razmatranjima.

Symposium”, u: *Greek Religion, Philosophy and Salvation*, prir. V. Adluri, Berlin i Boston 2013, str. 151–190.

⁷ I. Patera, “Changes and Arrangement in the Eleusinian Ritual”, u: *Ritual Dynamics in the Ancient Mediterranean*, prir. A. Chaniotis, Štuttgart 2011, str. 119–138.

⁸ O orfičkom uticaju videti F. Graf, *Eleusis und die orphische Dichtung Athens in vorhellenistischer Zeit*, Berlin 1974, str. 182–186; W. Burkert, *Kleine Schriften III*, Göttingen 2006, str. 34–37; A. Bernabé, “Orpheus and Eleusis”, *Thracia* 18 (2009), str. 89–98; J. Bremmer, “Divinities in the Orphic Gold Leaves: Euklês, Eubouleus, Brimo, Kore, Kybele and Persephone”, *ZPE* 187 (2013), str. 35–48, na str. 39–41. O alegorizaciji: Euzebijije Cezarejski, *Jevanđeoska priprema*, 3.12.